

Biblioteka Jagiellońska

W kręgu Józefa Kremera

Wkład rodziny Kremerów
w kulturę i naukę Krakowa

Katalog wystawy

Kraków 2016

Kuratorzy wystawy:
dr Urszula Bęczkowska, Jacek Maj

Opracowanie tekstu katalogu:
dr Urszula Bęczkowska, Jacek Maj

Oprawa plastyczna, skład i łamanie katalogu
oraz innych publikacji towarzyszących wystawie:
Mariusz Paluch

Realizacja wystawy:
Małgorzata Kusak, Mariusz Paluch

Prace reprograficzne:
Sekcja Reprografii BJ

Prace konserwatorskie:
Sekcja Konserwacji BJ

Organizatorzy:
Biblioteka Jagiellońska, Instytut Historii Sztuki UJ

Wystawa czynna:
4–26 lutego 2016
pon. 10.00–17.00
wt.–pt. 10.00–15.00

Sala wystawowa Biblioteki Jagiellońskiej
(wejście od ul. Oleandry 3)

ISBN: 978-83-943816-3-9

Wystawa jest częścią projektu *Józef Kremer (1806–75)*, realizowanego w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (2012–16).

Główna część ekspozycji o Kremerach została poświęcona postaciom i dokonaniom Józefa (najwybitniejszego przedstawiciela rodu) oraz jego dwóch braci: Karola i Aleksandra. Dali oni początek trzem głównym gałęziom rodziny, która poprzez związki m.in. z Rydlami, Smolkami, Grabowskimi, Kopffami, Estreichrami, Domańskimi, Pokutyńskimi, Nitschami czy Stehlikami na stałe wrosła w życie kulturalne, naukowe i towarzyskie Krakowa. Perspektywa biograficzna pozwala zarazem ukazać, jak na fascynujące losy kilku pokoleń Kremerów wpływała historia XIX oraz XX wieku, w jej wymiarze społeczno-politycznym i ideowym.

Ekspozycję uzupełnia pokaz prac studentów krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych – uczestników konkursu na plakat wystawy o rodzinie Kremerów i okładkę książki podsumowującej najnowsze wyniki badań nad dorobkiem Józefa Kremera, która ukaże się jeszcze w tym roku.

Prezentowane na wystawie obiekty oraz ilustracje zamieszczone na planszach pochodzą ze zbiorów: Biblioteki Jagiellońskiej, Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, Archiwum Narodowego w Krakowie, Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Narodowej, Archiwum UJ, Muzeum Narodowego w Krakowie, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, redakcji *Polskiego Słownika Biograficznego*, Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, Muzeum Regionalnego Młodej Polski „Rydlówka”, Filmoteki Narodowej, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wyjątkowe miejsce zajmuje – uważany dotychczas za zaginiony – zbiór korespondencji Kremera, odnaleziony w 2015 r. w Archiwum Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Krakowie.

Patronat honorowy nad wystawą objęli: Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Rektor Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Prezes Polskiej Akademii Umiejętności

Wykaz skrótów

ADK – Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie

ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie

AUJ – Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

AZKM – Archiwum Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Krakowie

BJ – Biblioteka Jagiellońska

BN – Biblioteka Narodowa

BN PAU i PAN – Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk

FN – Filmoteka Narodowa

IHS – Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego

ML – Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie

MHMK – Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie

MUJ – Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego

PSB – *Polski Słownik Biograficzny*

Rydlówka – Muzeum Regionalne Młodej Polski „Rydlówka”

TPSP – Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych

Kamienice Kremerów przy Rynku Głównym (róg św. Jana), po 1860, fot. Ignacy Krieger.
Zbiory MNK

„Ogród publiczny” i kamienice miejskie Kremerów na planie katastralnym Krakowa (1848).
Zbiory ANK

Rodzina Kremerów

Senior rodu, Joseph Kremer (1769–1848), był mistrzem krawieckim, który przybył do Krakowa z Opawy w 1796 r. Jego żona, Maria Anna z Erbów (1769–1828), pochodziła z Karlsbadu, z zamożnej rodziny mieszczańskiej, i cieszyła się w Krakowie opinią osoby wykształconej.

Kremerowie należeli do zamożnych obywateli miasta. W 1802 r. nabyli pierwszą kamienicę przy Rynku Głównym (narożnik ul. św. Jana), a pięć lat później kolejną, usytuowaną po sąsiedzku (teraz wznosi się tam modernistyczny gmach „Feniksa”). W tym samym czasie stali się też właścicielami nieruchomości przy obecnej ul. Łobzowskiej, gdzie urządzili gospodę i „ogród publiczny” (teren dzisiejszego klasztoru karmelitanek bosych). Organizowano tam bale, koncerty, przedstawienia teatralne, występy akrobatyczne, pokazy sztucznych ogni itp. Lokalny „Telegraf” odnotował w 1821 r.: „do najprzyjemniejszych dziś ogrodów publicznych w Krakowie liczy się Ogród Kremera za młynami. Przechadzki ma śliczne, dwa stawy, na których się znajdują baciki i łódki do pływania, w środku piękny letni domek z pokojkami na dole i salką na pierwszym piętrze, gdzie jest bilard. Jedzenia i napojów każdego czasu dostać można. Kawa, chleb wiejski, masło świeże, kurczęta przewyborne i tanie”.

Joseph Kremer bardzo dbał o wszechstronną edukację swoich dzieci.

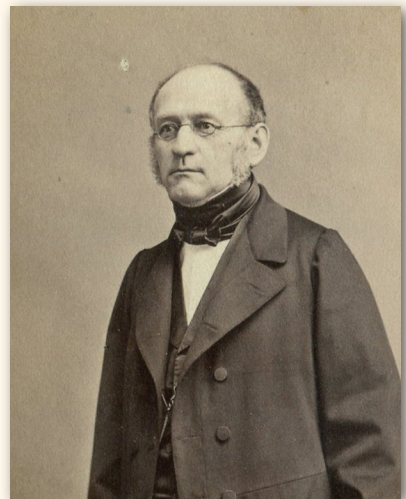
„W czasie moich lat akademickich zdarzyło się – wspominał jego najstarszy syn, Józef – iż pewnego wieczora rozsądny a zacny ojciec nasz przywołał do siebie mnie i obu moich młodszych braci [Karola i Aleksandra]. I rzekł do nas, iż lubo nie ma takiego majątku, aby nam mógł zapewnić utrzymanie na przyszłość, przecież gotów wszelkich dołożyć starań [...] aby nas wychować ile można najlepiej; przeto przedsięwziął każdego z nas trzech wysłać na trzy lata za granicę dla dalszego udoskonalenia, ale to wtedy tylko, jeżeli złożymy mu dowód, żeśmy się już wszystkiego nauczyli, czego w Krakowie nauczyć się można – a takim dowodem będzie dla niego doktoryzacja z jakiego bądź fakultetu. Zostawszy doktorem, każdy z nas niechaj sobie obierze uniwersytety najstaranniejsze w jego zawodzie”.

Losy Kremerów to przykład dobrowolnej asymilacji rodziny niemieckiej, która w ciągu dwóch stuleci stała się jednym z ważniejszych rodów Krakowa. „Rodzice, choć byli Niemcy [...] wychowali trzech synów na najprawdziwszych Polaków” – odnotował w prywatnych zapiskach Ambroży Grabowski. Kolejne pokolenia rodziny wniosły ogromny wkład w kulturę i naukę miasta: wśród jej przedstawicieli byli profesorowie, urzędnicy, artyści, naukowcy oraz pisarze.

Józef Kremer (1806–1875)

Polihistor: filozof, estetyk, historyk sztuki, prekursor psychologii.

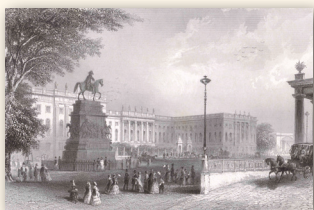
Po ukończeniu Liceum św. Anny studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim. „Wybrałem sobie wydział prawniczy – wspominał – ale krom tego, filozofia przemawiała do mnie dziwnym urokiem. Wziąłem się do czytania źródeł filozofii, więc oryginalnych dzieł, z wytrwałością uporną studiowałem np. *Krytykę rozumu* [napisaną] przez Kanta, byłem rad sobie, gdy mi się udało na dzień strawić choć trzy kartki tego dzieła;

Zbiory TPSP

była to istna gimnastyka rozumu”. Jego nauczycielami byli m.in. Jerzy Samuel Bandtkie (bibliograf, filolog klasyczny) oraz Józef Emanuel Jankowski (kantysta). Wielki wpływ na późniejszą twórczość Kremera wywarł ponadto Paweł Czajkowski, profesor literatury polskiej, którego piarstwo odznaczało się kwiecistym, poetyckim stylem.

W 1826 r. Kremer odbył swą pierwszą, inicjacyjną podróż do Włoch; dotarł m.in. do Wenecji, Florencji, Padwy i Bolonii. „Kraj szczęsny, naturą cudowny i zabytkami sztuki działał na młodą moją, a tak gorącą wyobraźnię” – pisał po latach.

Alexander Carse,
Uniwersytet Berliński (ok. 1850)

Eduard Willmann,
Widok Heidelbergu (ok. 1845)

Nicholas-Edward Gabé,
Rewolucja lipcowa
w Paryżu (1830)

Krakowskie studia, po których „nabrał wstrętu do powołania praktycznego prawnika”, uzupełniał w Berlinie (gdzie słucał wykładów Georga Wilhelma Friedricha Hegla, Friedricha Daniela E. Schleiermachera, Karla Rittera, Eduarda Gansa i Friedricha Carla Savigny’ego). Po roku nauki udał się do Heidelbergu, zatrzymując się po drodze w Weimarze, aby złożyć wizytę sędziwemu Goethemu. Podczas dalszych studiów prawniczych w Heidelbergu uczęszczał na wykłady Antona Friedricha Justusa Thibauta, Carla Josepha Antona Mittermaiera, a w Paryżu – dokąd dotarł pieszo przez Szwajcarię – Jeana Baptisty Saya, François Guizota oraz Abla-François Villemaina. Po kolejnym roku studiów w stolicy Francji, podczas którego był świadkiem rewolucji lipcowej 1830 r., udał się na kilka tygodni do Londynu, a następnie, jesienią, powrócił do Krakowa. Na podstawie świadectw ze studiów zagranicznych Wydział Prawny UJ zwolnił go z obowiązku przedłożenia rozprawy i nadał stopień doktora obojga praw. Ze swoim bratem Aleksandrem wziął udział w powstaniu listopadowym i został ranny w bitwie pod Grochowem.

• • •

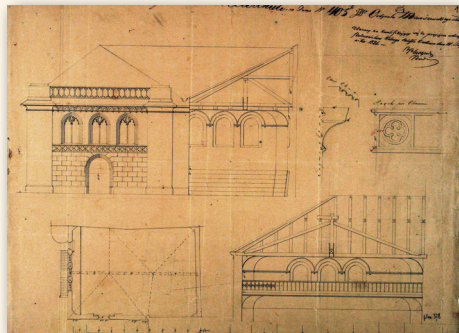
Jako uczestnik powstania listopadowego Józef Kremer nie mógł po studiach znaleźć pracy w żadnej instytucji publicznej, dlatego przyjął posadę guwernera u Tadeusza

Skrzyńskiego, właściciela majątku Zagórzany koło Gorlic. Poznał wówczas m.in. Wincentego Pola oraz nawiązał ożywioną korespondencję m.in. z Józefem Ignacym Kraszewskim.

Gdy wrócił do Krakowa w 1837 r., „czując więcej powołania i zdolności do stanu nauczycielskiego” niż do planowanej dawniej kariery asesora sądowego, postanowił „oddać się wyłącznie wychowaniu młodzieży”. Od tej chwili rokrocznie występował o koncesję „na utrzymywanie prywatnej pensji dla młodzieży płci męskiej” (prawdopodobnie aż do 1852 r.). Początkowo zakład mieścił się w domu jego rodziców, przy Rynku Głównym, a po trzech latach Józef przeniósł go do kamienicy przy ul. Sławkowskiej 22, którą zakupił od Aleksandra Mieroszewskiego, wraz z rozległym ogrodem i wybudowaną na tyłach posesji „ujeżdżalnią” (będącą jednym z pierwszych neogotyckich obiektów na terenie Krakowa).

Kamienica Józefa Kremera
przy ul. Sławkowskiej 22

Plan na wystawienie Reitschuli w Domu [...] Ordynata Mieroszewskiego własnym (1826),
ul. Sławkowska 22. Zbiory ANK

„W tej kamienicy pensjonat, obejmujący z czasem trzydziestu kilku konwiktów i kilku uczniów przychodnich, paradnie był pomieszczony. Na parterze była sala jadalna, na obu piętach klasy i mieszkania uczniów. W ujeżdżali urządzoano kompletny zakład gimnastyczny. [...] Jako przedmioty nadobowiązujące można było brać lekcje tańca, gry na fortepianie, rysunków, języka angielskiego, a w lecie, w zakładzie kąpielowym na Wiśle, pływania. [...]. Wikt był dobry i obfity, a czystość i porządek wzorowe” (Stanisław Mieroszewski).

Od 1843 r. zakład Kremera należał do „pensji pierwszego rzędu”, co oznaczało, że miał prawo opracowywać i realizować własny program kształcenia, niezależny od progra-

mu szkół publicznych. Program ten został przez Kremera nakreślony bardzo szeroko, a szczególny nacisk położono na naukę języków obcych. Zajęcia z francuskiego i niemieckiego prowadzone były przez cudzoziemców, którzy stale mieszkali w zakładzie, jako „nauczyciele dozorujący”, co wymuszało ciągłą konwersację w językach obcych. Szkoła cieszyła się bardzo dobrą renomą i przyciągała uczniów nie tylko z Krakowa, ale też z Galicji, Królestwa Polskiego i Wielkopolski.

• • •

Kasper Żelechowski, Józef Kremer
w stroju rektorskim (1924). Zbiory MUJ

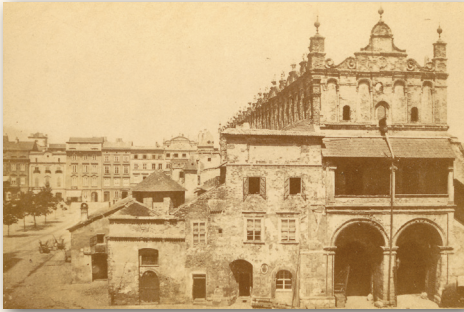

Ołtarz Mariacki przed restauracją.
Zbiory IHS UJ

Powstały w połowie lat 30. w Krakowie z inicjatywy Antoniego Zygmunta Helcla „Kwartalnik Naukowy” powierzył prowadzenie działu filozoficznego Józefowi Kremerowi, który zadebiutował na jego łamach pracą *Rys filozoficzny umiejętności* (1835). W 1843 r. ukazał się pierwszy tom słynnych Listów z Krakowa, będących pierwszą polską próbą systematycznego wykładu estetyki.

W 1837 r. Kremer został członkiem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, a potem pełnił m.in. funkcję sekretarza oraz przewodniczącego w Oddziale Nauk Moralnych stowarzyszenia. W 1847 r. otrzymał nominację na zastępcę profesora filozofii UJ. Na podstawie *Wykładu systematycznego filozofii...* uzyskał doktorat z filozofii, a w 1850 r.

mianowano go profesorem zwyczajnym. Trzykrotnie pełnił funkcję dziekana Wydziału Filozoficznego, a w latach 1870–71 – rektora UJ. Przez prawie ćwierć wieku wykładał też estetykę i historię sztuki w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych (1853–74).

Sukiennice przed restauracją. Zbiory MHMK i BJ

Z racji zaangażowania w działalność wielu instytucji Kremer odgrywał ważną rolę w życiu intelektualnym kraju. Był dyrektorem Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, przewodniczącym jej Komisji Filozoficznej oraz członkiem Komisji: Historii Sztuki i Archeologicznej. Należał do założycieli Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych; na swojego członka wybrało go wiele organizacji: Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu czy Towarzystwo Archeologiczne w Wilnie. Miał duży wkład w popularyzowanie i ochronę lokalnych zabytków: jako jeden z pierwszych dokonał szerszej anali-

zy form Ołtarza Mariackiego (1855), uczestniczył w pracach komisji eksperckiej przygotowującej wytyczne do konserwacji ołtarzy i nagrobków w kościele św. Katarzyny (1864), na zlecenie Magistratu opracował program restauracji Barbakanu (1869), włączył się też w debatę poprzedzającą odnowę Sukiennic, dając się poznać jako przeciwnik przywrócenia im pierwotnego, gotyckiego kształtu (1870).

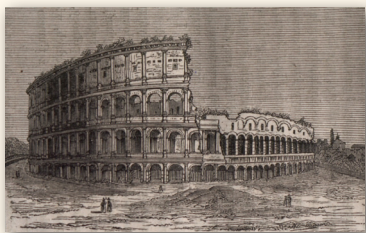
• • •

Józef Kremer, jako pierwszy w naszym piśmiennictwie, przeprowadził poprawną periodyzację dziejów architektury aż do końca czasów nowożytnych, wyróżniając następujące epoki: antyczną (obejmującą architekturę grecką i rzymską), starochrześcijańską (wyrażającą się na Wschodzie stylem bizantyńskim, zaś na Zachodzie odpowiadającym mu stylem bazylikowym), średniowieczną (którą współtworzyły style: romański i gotycki) oraz nowożytną (na którą składały się: renesans, barok i rokoko).

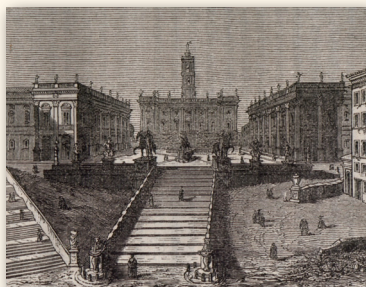
Jednak niewątpliwie największą zasługą Kremera było podniesienie poziomu edukacji estetycznej Polaków. Jak pionierskie i trudne było to zadanie, świadczy sformułowana w latach 50. XIX w. opinia Juliana Klaczki, odmawiającego rodakom nie tylko jakichkolwiek zdolności plastycznych, ale i wrażliwości na sztukę. Wykładów Kremera z estetyki i historii sztuki słuchali na UJ i w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych

Bazylika św. Marka w Wenecji.
Wg Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 1,
Warszawa 1878

Koloseum. Wg Józef Kremer,
Podróż do Włoch, t. 5, cz. 1, Wilno 1863

Plac na Kapitolu. Wg Józef Kremer,
Podróż do Włoch, t. 5, cz. 1, Wilno 1863

m.in. Kazimierz Chłędowski, Jan Matejko, Artur Grottger, Michał Bałucki oraz Walery Gadomski, których twórczość ujawnia duży wpływ koncepcji nauczyciela.

Opublikowana w latach 1859–64 sześciotomowa *Podróż do Włoch* czytana była przez kilka pokoleń polskiej inteligencji jako podręcznik wiedzy o kulturze i zabytkach Italii, i oddziaływała m.in. na Aleksandra Gierymskiego, Lucjana Rydla, Marię Konopnicką i Stanisława Wyspiańskiego (Kremerowski sposób patrzenia na dzieło sztuki obecny jest np. w Akropolis). Dla Kremera sztuka była najwyższym rodzajem poznania, a jego *Podróż do Włoch* – nie tylko zapisem wyprawy do kraju kanonicznych form sztuki, ale także miejscem duchowego odrodzenia. „Zaiste! – woła Kremer – We Włoszech możesz odświeżyć, odkąpać duszę widokiem dzieł arcy mistrzów cyrkla, dłuta i pędzla”.

• • •

W latach 1877–80 wydano w Warszawie wszystkie dzieła Kremera pod redakcją Henryka Struvego, a wypisy z prac krakowskiego filozofa należały do kanonu lektur szkolnych jeszcze na początku XX w.

W historii nauki polskiej Kremer długo uchodził za myśliciela wtórnego, którego dorobek

analizowano przed wszystkim pod kątem filozoficznym, określając go jako zależny od systemu Hegla. Tymczasem posądzany o epigoństwo, autor *Listów z Krakowa* był estetykiem o europejskim formacie (należy do kręgu wybitnych autorów piszących o Italii w XIX w. – tej miary, co William Hazlitt, Robert Southey, John Ruskin, Jacob Burckhardt, Carl Friedrich von Rumohr, Johann David Passavant czy Hippolite Taine) oraz przenikliwym psychologiem, dorównującym największym badaczom epoki. Bez przesady można stwierdzić, że np. jego antynaturalistyczna koncepcja świadomości antycypowała późniejsze prace Clemensa Brentana i Wiliama Jamesa: przeprowadził systematyczny podział zjawisk psychicznych na świadome i nieświadome, zaś antropologię rozumiał jako naukę o ich wzajemnej relacji.

Jako pisarz przekraczał perspektywę historii sztuki poprzez przywoływanie bogatej tradycji literackiej, muzycznej, teatralnej. Twórczość Kremera otwiera nowe konteksty dla wielu prądów artystycznych i filozoficznych XIX oraz XX stulecia, a długotrwałe oddziaływanie jego pism stawia go w rzędzie najważniejszych polskich historyków kultury.

„Żał mnie zbiera, że Kremer nie napisał dzieła, do stworzenia którego był bez wątpienia powołanym w stopniu tak wysokim, że być może długo jeszcze będziemy czekali na kogoś, co by pod tym względem zbliżył się do niego. Dziełem tym byłaby *Historja sztuki*. Kremer umiał [...] uchwycić zależność sztuki danej epoki od innych stron jej

Jan Styfi, Portret Józefa Kremera

życia kulturalnego, umiał wykazać związek przyczynowy, który łączył dwie epoki następujące po sobie; umiał wreszcie zachować zawsze miarę i spokój ducha, nigdy nie oddawał się tak dalece zachwytowi dla jakiego kierunku, aby miał zapomnieć o wszystkich innych. *Historja sztuki* napisana niezrównaną polszczyzną Kremera – byłaby sama utworem sztuki, byłaby ozdobą i wiecznie trwałym pomnikiem literatury polskiej. [...] Gdyby ta *Historja sztuki* była napisaną, cała działalność dotychczasowa Kremera ukazywałaby się w świetle jedynie prac przygotowawczych do tego wielkiego dzieła. Dziś, gdy mamy tylko prace przygotowawcze przed sobą, nie możemy nie wynieść z nich przekonania, że Kremer był dotychczas naj-

bardziej uzdolnionym Polakiem do wykonania tego olbrzymiego zadania. To przeświadczenie niech posłuży za miarę mojej czci dla tego pracownika ojczystej mowy i myśli” (Stanisław Brzozowski).

Karol Kremer (1812–1860)

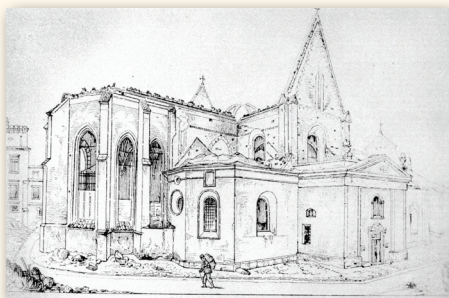
„Tygodnik Ilustrowany” 1864, nr 263

Jeden z najważniejszych architektów krakowskich czynnych około połowy XIX wieku. W latach 1828–32 studiował na Wydziale Filozoficznym UJ (gdzie m.in. ukończył roczny kurs „budownictwa cywilnego i hydraulicznego” prowadzony przez Feliksa Radwańskiego jun., wyczerpujący możliwości kształcenia architektonicznego dostępne wtedy w Krakowie). W 1834 r. uzyskał tytuł doktora filozofii, a następnie, w celu uzupełnienia wiedzy w zakresie architektury i restauracji zabytków, wyruszył w trzyletnią podróż po Europie. Dłużej zatrzymał się w Monachium (gdzie obracał się w kręgu uczniów Friedricha Gärtnera) i w Paryżu. Odwiedził także Prusy, Belgię, Anglię, Szwajcarię i Włochy.

W 1838 r. rozpoczął pracę w Urzędzie Budownictwa Wolnego Miasta Krakowa, rok później został mianowany Budowniczym Akademickim, a od 1842 r. pełnił funkcję dyrektora urzędu, co zapewniało mu decydujący wpływ na lokalną architekturę, zarówno publiczną jak i prywatną. Znacząco przyczynił się też do podniesienia poziomu praktycznego wykształcenia miejscowych budowniczych oraz aktywizacji i konsolidacji krakowskiego środowiska architektonicznego. Na pół roku przed śmiercią powierzono mu stanowisko inspektora budownictwa na teren Galicji Zachodniej.

Ważnym dopełnieniem pracy zawodowej Kremera była działalność w Towarzystwie Naukowym Krakowskim, w ramach której zainicjował kompleksowy program ochrony zabytków, a także, jako jeden z pierwszych, postulował badania nad dziejami sztuki polskiej w celu zdefiniowania jej odrębności. Włączając się, całkowicie społecznie,

w odbudowę świątyń spalonych w czasie wielkiego pożaru Krakowa (1850), aktywnie uczestniczył też w prowadzonej przez TNK restauracji „pomników pogorzałych”.

Kościół franciszkanów
po pożarze

Karol Balicki, widok od północnego-zachodu (1850).
Zbiory IHS
Bogumił Gąsiorowski, widok od zachodu, prezbiterium, południowe ramię transeptu (1850).
Zbiory BJ

Kościół dominikanów
po pożarze

Antoni Plonczyński, widok od południowego-zachodu (1850).
Zbiory MHHK
Bogumił Gąsiorowski, widok z prezbiterium ku wejściu głównemu (1850-53).
Zbiory BJ

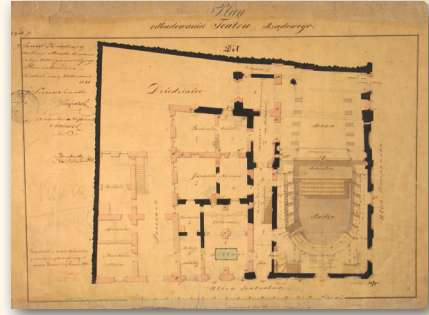
Jako architekt, Karol Kremer należał do prekursorów historyzmu w Krakowie. Inspirowany wpływ zarówno projektowanych przez niego dzieł, jak i wypowiedzi teoretycznych doprowadził do ostatecznego przełamania dominacji klasycyzmu w twórczości miejscowych budowniczych i przyczynił się do upowszechnienia wśród nich nowych kierunków stylowych, przede wszystkim *Rundbogenstil*u (tzw. stylu okrągłolukowego) i neogotyku (inspirowanego nie tylko rodzimą odmianą gotyku, ale i rozwiązaniami wypracowanymi przez berlińskich uczniów Karla Friedricha Schinkla).

Klinika uniwersytecka przy ul. Kopernika 7 po rozbudowie przeprowadzonej przez Karola Kremera w latach 1840-43

Antoni Płonczyński, widok od północnego-wschodu (ok. 1846)

Jan Kanty Wojnarowski, sala wykładowa i gabinet prof. Brodowicza (1850). Zbiory BJ
Władysław Brodowicz, sala chorych mężczyzn i chorych kobiet (1851). Zbiory BJ

Teatr przy pl. Szczepańskim, rozbudowany przez Karola Kremera przy udziale Tomasza Majewskiego w latach 1841-43

Widok na elewację północną, fot. Ignacy Krieger. Zbiory MHMK
Rzut parteru (1841). Zbiory ANK

Karol Kremer, kościół w Mukarowie na Podolu (proj. 1857), fot. Urszula Bęczkowska

Antoni Stacherski (pod kierunkiem K. Kremera), kościół w Rzepienniku Biskupim (1855-64), fot. Urszula Bęczkowska

Szczególny szacunek i uznanie współczesnych przyniosły Karolowi Kremerowi restauracje zabytkowych budowli (Barbakanu, Collegium Maius, kościoła św. Katarzyny). Prace te przeprowadzał z rzadko wówczas spotykanym pietyzmem dla pierwotnej substancji odnawianych dzieł i dużym wyczuciem ich cech swoistych. Dla spotęgowania „starożytnego charakteru” gmachów poddanych renowacji i uczynienia ich „zdobniejszymi”, chętnie uzupełniał je zabytkową kamieniarką uratowaną z wyburzanych w Krakowie budynków. Wiele koncepcji konserwatorskich Karola Kremera nie zostało zrealizowanych (np. projekt restauracji Ołtarza Mariackiego, Sukiennic czy Pałacu Wielopolskich).

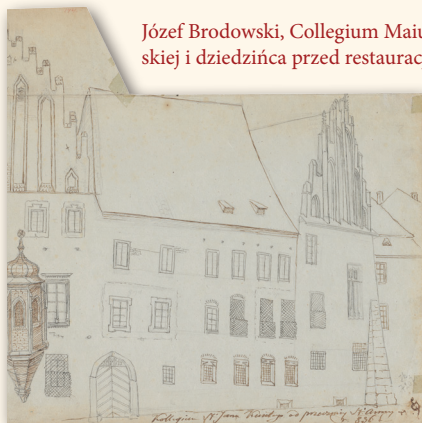
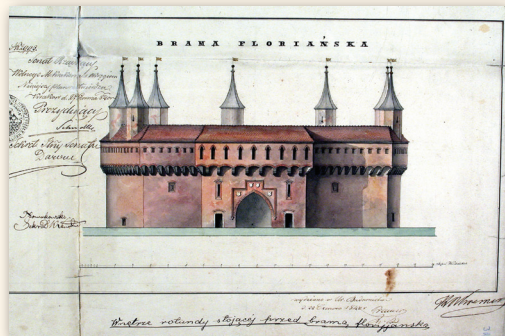
„Karol Kremer rozpoczyna w Krakowie rozumny kierunek restauracji gmachów”
(Władysław Łuszczkiewicz, 1872)

„Z każdą niemal czynnością tyzącą się zabytków przeszłości, prawie przez całe
ubiegłe ćwierć wieku wiązało się w Krakowie jego zasłużone imię” (Józef Łepkowski,
1864).

Barbakan, odnawiany przez Karola Kremera w latach 1839-41

Józef Brodowski, widok od północnego-wschodu przed restauracją (1820). Zbiory MHMK
Karol Kremer, projekt restauracji, widok od południa (1840).
Zbiory ANK

Józef Brodowski, Collegium Maius, widoki: elewacji zewnętrznej od strony ul. Jagiellońskiej i dziedzińca przed restauracją (1836). Zbiory MHMK

Collegium Maius, restaurowane przez Karola Kremera w latach 1839-60

Stanisław Eliasz, widok elewacji zewnętrznych po restauracji (1881).

Zbiory BN PAN i PAU

Przejście z Sali Communae do Sali Nowej. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MHMK

Wnętrze Sali Obiedzińskiego. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory ANK

Widok na dziedziniec po restauracji. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MUJ

„Pod zarządkiem Karola Kremera Budownictwo zyskało nie tylko na powadze, ale też wpływ onegoż widocznym jest w owym popędzie budowniczych ku estetycznej stroonie zawodu” (Antoni Stacherski, 1861).

• • •

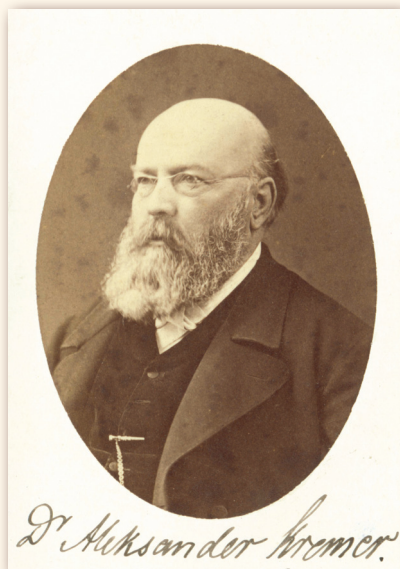
Synami Karola Kremera byli: **Stanisław Kremer (1849–94)**, prawnik i tłumacz sztuk teatralnych, oraz **Jan Kremer (1853–1906)**, architekt, inspektor kolei (m.in. kierował

budową siedziby Dyrekcji Kolei przy pl. Matejki w Krakowie).

Aleksander August Kremer (1813–1880)

Brat Józefa i Karola Kremerów, lekarz, przyrodnik, działacz społeczny.

Po ukończeniu Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego i uzyskaniu tytułu doktora chirurgii odbył dwuletnie (1837–39) praktyki w zachodnioeuropejskich klinikach (w tym przez rok w Berlinie). Powróciwszy do kraju, poświęcił się pracy naukowej i opublikował obszerną rozprawę poświęconą nowej metodzie diagnostycznej: *O zastosowaniu słuchu do rozpoznawania chorób*.

Fot. zbiory TPSP

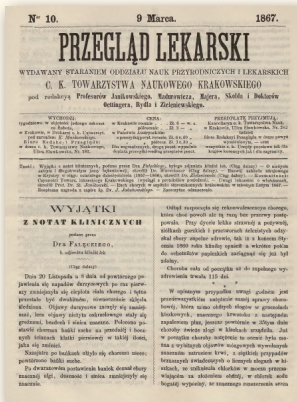
W 1842 roku przeniósł się do Kamieńca Podolskiego, gdzie objął posadę lekarza gimnazjalnego, prowadząc równocześnie praktykę lekarską oraz podejmując różnorodne działania dobroczynne. Założył m.in. przytułki i kasy dla ubogich, Muzeum Botaniczne i Mineralogiczne, zainicjował odnowienie miejscowej katedry, powołał Towarzystwo Lekarzy Podolskich. Zajmował się ponadto badaniami naukowymi. Wspólnie z Józefem Rollem opracował *Materiały do topografii lekarskiej i higieny Podola* (1865), przetłumaczył *Dzieje nauk przyrodzonych* Georges'a Cuviera (t. 1–5, 1854–55) oraz *Wspomnienia po Tartaryi, Tybecie i Chinach* (1858) francuskiego odkrywcy i misjonarza Évariste'a Régisa Huca.

Zmuszony do opuszczenia Kamieńca w wyniku represji popowstaniowych, w 1865 r. powrócił do Krakowa i całkowicie zaangażował się w pracę naukową oraz społeczną. Założył Towarzystwo Lekarskie (pierwszy prezes, od 1866 r.), współredagował „Przełęcz Lekarski”, brał czynny udział w działalności Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, a potem Akademii Umiejętności, uczestnicząc w pracach jej Komisji Arche-

ologicznej, Antropologicznej, Bibliograficznej, Językowej i Fizjograficznej (od 1868 r. przewodniczący, a od 1873 – sekretarz). Przyczynił się do podniesienia rangi galicyjskich uzdrowisk, a w celu popularyzowania ich za granicą przetłumaczył na francuski pracę Józefa Dietla *O źródłach leczniczych w Iwoniczu* (1875).

Panorama Kamieńca Podolskiego (2. poł. XIX w.). Zbiory BN

Aleksander Kremer był autorem wielu prac z zakresu nauk przyrodniczych; podjął też próbę uporządkowania polskiej terminologii lekarskiej, wydając *Słownik łacińsko-polski wyrazów lekarskich* (1868; z Fryderykiem K. Skoblem).

Obok działalności naukowej poświęcał się filantropii i przekazywał znaczne sumy na instytucje dobroczynne. Należał ponadto do Towarzystwa Medyko-Chirurgicznego w Wilnie, Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, Towarzystwa Lekarzy Galicyjskich (od 1879 r. członek honorowy). Zajmował się działalnością społeczną – był członkiem Arcybractwa Miłosierdzia (od 1865 r.), wizytatorem Banku Pobożnego oraz wiceprezesa i radcą Krakowskiego Towarzystwa Dobroczynności.

W 1874 r. krakowska rada miejska powierzyła mu – jako znawcy sztuki ogrodowej (był autorem pracy *O znaczeniu drzew pod względem gospodarstwa krajowego i zdrowia publicznego*, 1872) – upiększanie Plant, zielenców miejskich oraz prace porządkowe na Cmentarzu Rakowickim.

„Aleksander Kremer życie całe poświęcił pracy około dobra ludzkości. Prawego charakteru, silnej woli, słów nieowijający w jedwab, szczerzy, uczynny i przyjacielski, jednał sobie serca wszystkich, którzy poznali go bliżej” (Karol Estreicher st.).

Ambroży Grabowski (1782–1868)

Zbiory TPSP

Teki Grabowskiego,
Zbiory ANK

Teść Karola Kremera (ojciec jego pierwszej żony, Julii), księgarz, historyk, kolekcjoner.

Był samoukiem, który mrówczą pracą zdobył szerokie wykształcenie historyczne, bibliograficzne i lingwistyczne. Od r. 1797 przez 20 lat terminował w księgarni Antoniego Groebła, gdzie zetknął się z elitą intelektualną Krakowa. Potem otworzył własną księgarnię (Rynek Główny 13) i rozpoczął zbieranie rzadkich druków polskich, rycin i rysunków.

Ok. 1815 r. odkrył w wieży ratuszowej niszczące archiwum miejskie Krakowa, a naczywszy się paleografii i „starej niemczyzny”, rozpoczął gruntowne studia nad złożonymi tam dokumentami, które przyniosły szereg doniosłych ustaleń (m.in. na temat autorstwa Ołtarza Mariackiego) i stały się podstawą licznych publikacji Grabowskiego. Zajmował się też edytorstwem źródeł (wydał m.in. listy Władysława IV i Jana III

Sobieskiego oraz wybór pism Mikołaja Reja), a wraz z Karolem Kremerem i Teofilem Żebrowskim podejmował amatorskie „wyprawy archeologiczne”. Część zgromadzonego przez Grabowskiego materiału historycznego i archiwalnego nigdy nie została opublikowana, o czym poucza imponujący zbiór rękopiśmiennych „Tek” (obecnie w Archiwum Narodowym w Krakowie i w Bibliotece Ossolineum).

Grabowski wywarł ogromny wpływ na współczesnych. Powszechnie ceniony za swój wkład w badanie przeszłości i rozbudzanie zamięłowania do zabytków, został wybrany pierwszym prezesem krakowskiego Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych. Był także członkiem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego oraz honorowym członkiem warszawskiego Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych i Komisji Archeologicznej Wileńskiej.

Wiktor Kopff (1805–1889)

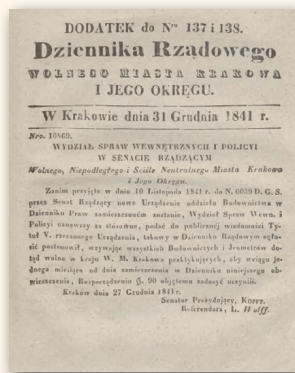
Szwagier i jednocześnie teść Karola Kremera (ojciec jego drugiej żony, Stanisławy), doktor prawa, działacz polityczny.

Jako przewodniczący Wydziału Spraw Wewnętrznych Senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej negocjował budowę kolei z Krakowa do Mysłowic (i opracował Statut Towarzystwa Drogi Żelaznej Krakowsko-Górnośląskiej), czuwał też nad prowadzoną przez Karola Kremera przebudową teatru, a potem przewodniczył Dyrekcji Teatralnej. Był autorem wielu ustaw, m.in. o organizacji urzędu budownictwa, o dozorach koscielnych, o „domach ochron” dla małych dzieci.

W latach 1848–54 wchodził w skład, kierowanej przez Piotra Michałowskiego, Rady Administracyjnej. Duży wkład w kształtowanie lokalnego ustawodawstwa miał także w okresie autonomicznym, m.in. przygotował (wraz z Julianem Dunajewskim) *Zarys organi-*

Fot. Walery Rzewuski.
Zbiory BN PAU i PAN

zacji władz administracyjnych dla Galicji (1871), a na polecenie prezydenta Krakowa, Mikołaja Zyblikiewicza, projekt nowego statutu miejskiego (1879).

Pomnik Floriana Straszewskiego

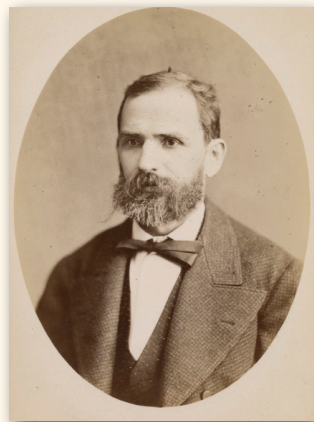
Brał czynny udział w życiu naukowym i kulturalnym Krakowa: był długoletnim członkiem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, w ramach którego w latach 1859–73 kierował pracami nad niemiecko-polskim słownikiem terminologii prawniczej; należał do Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych (opracował jego statut); aktywnie działał w Komitecie Utworzenia Muzeum Narodowego (1878); zainicjował i przeprowadził budowę pomnika twórcy Plant krakowskich – Floriana Straszewskiego.

Karol Estreicher st. (1827–1908)

Szwagier Karola Kremera, historyk literatury i teatru, bibliotekarz, „ojciec bibliografii polskiej”, przewodniczący Komisji Bibliograficznej Akademii Umiejętności, profesor UJ.

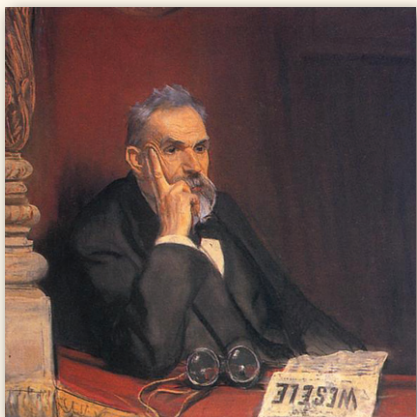
Studiował na UJ filologię i nauki prawne, a następnie przez czternaście lat pracował w sądownictwie galicyjskim. W 1862 r. objął stanowisko zastępcy dyrektora Biblioteki w Szkole Głównej Warszawskiej, które łączył z kierownictwem katedry bibliografii na tej uczelni i pracą nad doktoratem z filozofii.

W związku z postępującą rusyfikacją, w 1868 r. powrócił do Krakowa, gdzie został dyrektorem Biblioteki Jagiellońskiej. Piastując tę funkcję przez prawie czterdzieści lat, doprowadził do uporządkowania, skatalogowania i znaczącego pomnożenia zbiorów. Jako uczony zasłużył się przede wszystkim opracowaniem niemal kompletnej bibliografii druków polskich od wieku XV do 1889 r. Monumentalne dzieło *Bibliografia Polska*, którego pierwsze 22 tomy wydał w latach 1872–1908, kontynuowali następnie

Fot. Awit Szubert.
Zbiory BN PAN i PAU

jego syn **Stanisław (1869–1939)**, historyk prawa, bibliograf, profesor i rektor UJ, oraz wnuk **Karol mł. (1906–1984)**, historyk sztuki, profesor UJ i dyrektor Muzeum UJ.

Leon Wyczółkowski,
Portret Karola Estreichera st. (1905)
Zbiory MUJ

Wielką pasją Karola Estreichera st. był teatr. Poświęcił mu szereg publikacji (w tym kilkutomową rozprawę o historii polskiej sceny – *Teatra w Polsce*), wywierał duży wpływ na rozwój sztuki dramatopisarskiej jako juror konkursów organizowanych przez Komisję Teatralną przy Radzie Miasta, dokonał przekładu wielu dzieł dramatycznych z języków: francuskiego, niemieckiego, włoskiego i hiszpańskiego.

Jego ojcem był **Alojzy Estreicher (1786–1852)**, dyrektor Ogrodu Botanicznego, profesor botaniki i rektor UJ, a dziadkiem – **Dominik Oesterreicher (1750–1809)**, profesor malarstwa na UJ.

Lucjan Rydel st. (1833–1895)

Zięć Józefa Kremera, lekarz okulista, profesor i rektor UJ.

Studiował medycynę na UJ oraz Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie uzyskał tytuł doktora medycyny (1859) oraz chirurgii (1861). Po powrocie do Krakowa zrobił specjalizację z okulistyki i związał się z UJ; trzykrotnie pełnił funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego, a w latach 1884–85 – rektora. Słynął z klarownych i interesujących wykładów. Był twórcą krakowskiej szkoły okulistycznej (ceniono go wysoko jako zręcznego operatora i wybitnego klinicystę).

Zbiory TPSP

Członek m.in. Akademii Umiejętności oraz Krakowskiego Towarzystwa Lekarskiego. Współredagował „Przegląd Lekarski”, na którego łamach opublikował kilkadziesiąt rozpraw.

Lucjan Rydel mł. (1870–1918)

Wnuk Józefa Kremera, poeta, dramatopisarz i tłumacz.

Kształcił się w Krakowie, Berlinie i Paryżu, gdzie uczęszczał m.in. na wykłady w Collège de France, Sorbonie i École des Beaux-Arts. Wybitnie utalentowany lyryk. Popularność zyskał jako twórca inspirowanych folklorem widowisk scenicznych: *Zaczarowane koło* (1900) i *Betlejem polskie* (wyst. 1904, wyd. 1906) oraz trylogii historycznej *Zygmunt August* (1913). Był ponadto autorem licznych przekładów poezji greckiej i rzymskiej, m.in. fragmentów *Iliady* Homera, utworów Apulejusza, Pindara, Anakreonta, Horacego. Przez wiele lat prowadził na krakowskiej ASP ciesząc się dużą popularnością wykłady o kulturze antycznej. W sezonie 1915/16 pełnił funkcję dyrektora Teatru im. J. Słowackiego.

Kazimierz Sichulski,
karykatura Lucjana Rydla mł. (1904).
Zbiory ML

Lucjan Rydel mł. z rodziną (ok. 1910). Zbiory BN

Ożeniony z **Jadwigą Mikołajczykówną (1883–1936)**, córką chłopa z podkrakowskich Bronowic (dziś dzielnica miasta), był pierwowzorem Pana Młodego w *Weselu* Stanisława Wyspiańskiego.

Filip Pokutyński (1829–1879)

Szwagier Józefa Kremera, wybitny architekt krakowski, pedagog, członek Towarzystwa Naukowego Krakowskiego.

Po ukończeniu Instytutu Technicznego studiował architekturę w Berlinie (1849–51) i Monachium (1851), a w 1852 r. złożył egzamin nostryfikacyjny na Politechnice w Wiedniu i uzyskał prawo wykonywania zawodu na obszarze monarchii austriackiej. Potem dwukrotnie jeszcze wyjeżdżał za granicę, by śledzić najnowsze trendy budownictwa europejskiego i zgłębiać sztukę dawną (w 2. połowie lat 50. do Włoch i Paryża, a w latach 70. do Wiednia, Monachium, Zurychu, Drezna i Berlina). W 1869 r. na cztery lata przeniósł się do Lwowa.

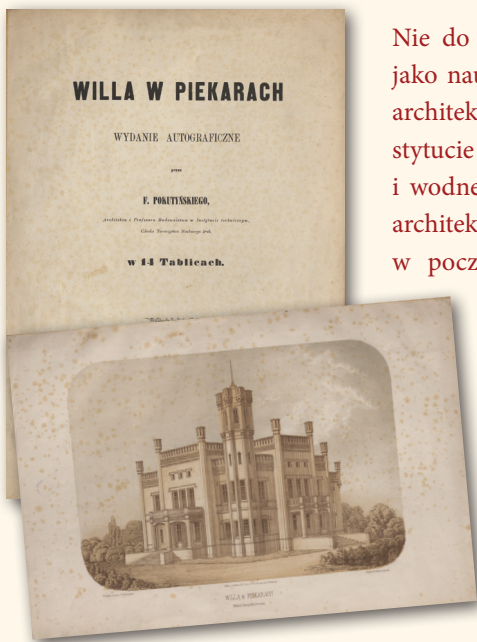
Materiały redakcyjne PSB

Gmach PAU (Towarzystwa Naukowego Krakowskiego) przy ul. Sławkowskiej 17 (1857-66),
fot. Mariusz Paluch

Kościół misjonarzy przy ul. św. Filipa 19 (1875-77), fot. Mariusz Paluch

Nie do przecenienia są zasługi Pokutyńskiego jako nauczyciela całego pokolenia krakowskich architektów: przez trzynaście lat wykładał w Instytucie Technicznym budownictwo cywilne i wodne, budowę dróg i mostów oraz rysunek architektoniczny. Jego twórczość, zwłaszcza w początkowym okresie, pozostawała pod wyraznym wpływem postschinklowskiej architektury berlińskiej, co ujawniało się w prostocie i rytmice kompozycji, blokowym ujęciu bryły, skromnej, ale wysmakowanej (najczęściej antykizującej) dekoracji. Jego syn, **Józef Pokutyński (1859–1929)**, także był znanym architektem krakowskim.

Stanisław Smolka (1854–1924)

Zięć Józefa Kremera, współtwórca tzw. krakowskiej szkoły historycznej, profesor UJ (a pod koniec życia KUL), sekretarz generalny Akademii Umiejętności, dyrektor Archiwum Państwowego w Krakowie (1908–19) oraz Muzeum Czarotorskich (1912–17).

Studiował na uniwersytetach we Lwowie i Getyndze, doktoryzował się w wieku zaledwie 19 lat, a habilitował dwa lata później. Obchodząc 22 urodziny był już profesorem nadzwyczajnym, a po dalszych trzech latach – zwyczajnym. W ramach działalności w AU zmienił jej statut i usprawnił działanie; współorganizował stację naukową w Paryżu; zainicjował tzw. Ekspedycje

Fot. Walery Rzewuski.
Zbiory BN PAU i PAN

Rzeczymskie do Archiwum Watykańskiego (kilka lat wcześniej po raz pierwszy otwarte-
go dla naukowców) w celu badania źródeł do historii Polski, a następnie nimi kierował
(1886–1901). Był członkiem wielu zagranicznych towarzystw naukowych. Przez kilka
lat redagował też krakowski „Czas” (1883–87). Jego dorobek naukowy jest imponu-
jący, zarówno z uwagi na ilość publikacji, jak i szerokość zainteresowań badawczych,
rozpiętych między wczesnym średniowieczem a prozobiorowymi dziejami Polski.

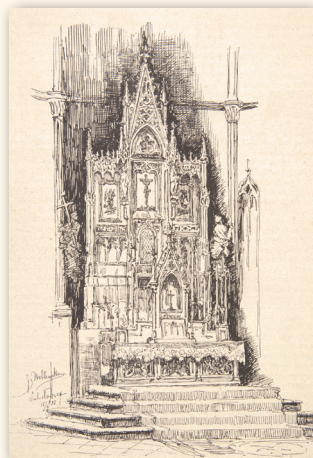
Edward Stehlik (1825–1888)

„Biesiada Literacka” 1889, nr 18

Siostrzeniec Józefa, Karola i Aleksandra Krem-
erów; rzeźbiarz, kamieniarz, konserwator zabyt-
ków.

Kształcił się w krakowskim Instytucie Technicz-
nym (Oddział Sztuk Pięknych) pod kierunkiem
Karola Ceptowskiego. W latach 1845–49 prak-
tykował we Wrocławiu, Wiedniu, Monachium,
Dreźnie i Lipsku, odwiedził też Augsburg, Bam-
berg i Norymbergę. W 1850 r. został przyjęty do
cechu kamieniarskiego i otworzył własny warsz-
tat (terminowali u niego m.in. bracia Zygmunt i Adam Trembeccy), a w związku ze
wzrostem zapotrzebowania na prace kamieniarskie po pożarze miasta, nie narzekał
na brak zamówień. Uczestniczył m.in. w odbudowie
kościółów i klasztorów franciszkanów oraz domi-
nikanów (odnawiał też zniszczone nagrobki w ich
wnętrzach), restauracji Collegium Maius, Sukien-
nic, pałacu biskupiego, kościołów św. Katarzyny
i św. Wojciecha, katedry na Wawelu. Ponadto był
doradcą Komitetu Naprawy Ołtarza Mariackiego
(1865–69), odkuwał kamieniarkę do Collegium
Novum, zrealizował pomnik Floriana Straszewskie-
go (wg własnego projektu, nagrodzonego w kon-
kursie). Wykonał także ołtarze do kościołów m.in.
w Jarosławiu, Bobrku, Słaboszowie, Sulisławicach
(ten ostatni wyróżniony został złotym medalem na
Wystawie Światowej w Wiedniu w 1873 r.).

Ołtarz w Sulisławicach.
Fot. BN PAN i PAU

Przez wiele lat pracował z bratem, **Zygmunt**
Stehlikiem (1829–64), który na początku lat 60.
XIX w. przeniósł się do Kamieńca Podolskiego.
Tam, dzięki wsparciu wuja, Aleksandra Kremera,
otworzył własny zakład rzeźbiarsko-kamienniar-
ski, specjalizujący się w produkcji nagrobków.

Ołtarz w Ślaboszowie (1860). Zbiory IHS

Płyty nagrobne: księcia Władysława i prowincjała Marcina w prezbiterium kościoła franciszkanów w Krakowie, fot. Ignacy Krieger. Zbiory MHMK

Obie płyty przetrwały pożar w r. 1850, ale uległy znacznemu uszkodzeniu, dlatego „pod kierunkiem i nakładem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” zostały „zręcznie wy-restaurowane zaprawą gipsową [...] według wzoru z dawnych rycin” przez Edwarda Stehlika, a następnie wkomponowane w neogotycką, stiukową okładzinę prezbiterium.

Płyta nagrobna księcia Leszka Czarnego w krakowskim kościele dominikanów, mal. Jan Kanty Wojnarowski, stan utrwalony po pożarze w r. 1850 (Zbiory BJ) oraz płyta odkuta na nowo, ale w starym kamieniu, przez Edwarda Stehlika (1857). Zbiory ADK

Sposób restauracji płyty budził ożywione emocje i był przedmiotem kilku posiedzeń Oddziału Archeologii i Sztuk Pięknych TNK. Ostatecznie zdecydowano, by „powierzchnię kamienia chropowatą i nierówną o tyle zebrać i wygładzić, o ile kamień przez pożar nadwerżony został”, a potem zrekonstruować na nim rysunek konturowy postaci księcia według istniejącej dokumentacji ikonograficznej. Płytę „odnowioną” przez Stehlika wmurowano w północną ścianę prezbiterium w 1857 r., kiedy to dokonano powtórnego pochówku szczątków księcia, odnalezionych rok wcześniej przy okazji kładzenia posadzki w kościele.

Edward i Zygmunt Stehlikowie, ołtarz główny w kościele franciszkanów w Krakowie (1859–61).
Zbiory MHMK

Ołtarz ten współgrał z formami kamieniarki kościoła odkutymi przez Edwarda Stehlika w toku „kremerskiej” restauracji i tworzył spójny stylistycznie zespół z innymi elementami wyposażenia wprowadzonymi przez braci Stehlików: ołtarzami bocznymi (Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej i św. Antoniego) oraz wspomnianą powyżej stiukową okładziną ścian prezbiterium, której dekoracyjne formy wyodrębniały przestrzeń prezbiterialną od reszty świątyni, podkreślając jej szczególny liturgiczny charakter. Okładzina zosta-

ła usunięta w 1895 r., w trakcie kolejnej renowacji kościoła przeprowadzonej przez Władysława Ekielskiego. Wtedy też pomalowano i wyzłocono ołtarze, by lepiej korespondowały z polichromią Wyspiańskiego.

Fot. Józef Kuczyński. Zbiory TPSP

Stanisław Domański (1844–1916)

Mąż Antoniny Domańskiej, lekarz neurolog, profesor UJ, wieloletni radny Krakowa.

Pierwszy profesor neuropatologii na UJ. Prezes Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego (1877–78), redaktor naczelny „Przeglądu Lekarskiego” (1893–95). Autor wielu rozpraw i artykułów z zakresu neurologii i higieny publicznej. Był inicjatorem i jednym z autorów *Słownika terminologii lekarskiej*. Od 1881 r. do śmierci należał do Rady Miejskiej Krakowa, pełnił ponadto krótko funkcję drugiego wiceprezydenta miasta (1904). Jako działacz społeczny miał wielkie zasługi dla podniesienia stanu sanitarnego Krakowa.

Fot. Stanisław Barański. Zbiory TPSP

Antonina Domańska (1853–1917)

Córka Aleksandra Kremera i Modesty Płońskiej (1815–1889), pisarka.

Popularność zyskała jako autorka powieści, których akcja dzieje się w dawnym Krakowie. Jej utwory odznaczają się dużą znajomością kultury staropolskiej, starannym doбором realiów obyczajowych oraz żywą, często przygodową akcją.

Bohaterem powieści Domańskiej jest zazwyczaj dziecko, którego losy zostają splecione z ważnymi postaciami przeszłości. Jej najpoczytniejszym utworem była *Historia żółtej ciżemki* (1913) – powieść z czasów panowania Kazimierza Jagiełłończyka. Opowiada ona o Wawrzusiu – utalentowanym chłopcu z podkrakowskiej wsi, który trafia do pracowni Wita Stwosza. Utwór został

zекranizowany przez Sylwestra Chęcińskiego (1961) z udziałem wielu wybitnych aktorów, m.in. Marka Kondrata (Wawrzus), Gustawa Holoubka (Wit Stwosz), Beaty Tyszkiewicz (Zofka), Bronisława Pawlika (Gregorius). W finałowej scenie filmu następuje uroczyste odsłonięcie Ołtarza Mariackiego.

„Autorka wybornych powieści dla młodzieży; z temperamentu kostyczna i wredyczka” (Tadeusz Boy-Żeleński).

Leonard Nitsch (1801–1866)

Szwagier Józefa, Karola i Aleksandra Kremerów, jeden z najlepszych złotników krakowskich czynnych w 2. tercji XIX wieku. Od momentu zdania egzaminu mistrzowskiego (1835) prowadził własną pracownię (przejętą potem przez syna Edwar-da) w należącej do niego kamienicy przy ul. Floriańskiej 9. Wykształcił wielu uczniów i czeladników, w tym jubilerów tej miary co Władysław Glixelli i Waclaw Głowacki.

Zbiory TPSP

Maksymilian Nitsch (1843–1890)

Siostrzeniec Józefa, Karola i Aleksandra Kremerów, krakowski architekt i przedsiębiorca budowlany. Po ukończeniu Instytutu Technicznego przez cztery lata studiował na Bauakademie w Berlinie. W jego twórczości z lat 70. XIX wieku widoczne są wpływy postschinkłowskiej architektury berlińskiej, a w latach 80. dominują odwołania do dojrzałego renesansu włoskiego.

Zbiory TPSP

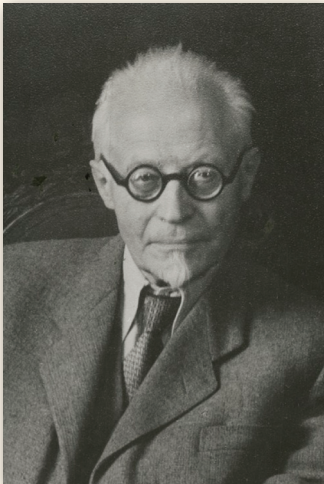

Dom własny (1871), ul. Karmelicka 36,
fot. Mariusz Paluch

Kamienica Adama Trembeckiego (1889), ul. Długa 5

Pałac Czarkowskich (1878),
ul. Straszewskiego 21

Kazimierz Nitsch (1874–1958)

Wnuk Karoliny Kremer i Leonarda Nitscha, wybitny językoznawca, sławista, twórca polskiej szkoły dialektologicznej, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, prezes PAU. W 1919 r. uczestniczył w delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu (jako ekspert w sprawach językowych na pograniczu czeskim i słowackim). Po II wojnie światowej przewodniczył Komisji Ustalania Nazw Miejscowości, działającej na terenie tzw.

Ziem Odzyskanych. Jego żoną była **Aniela Gruszecka (1884–1976)**, pisarka i krytyczka literacka.

Roman Nitsch (1873–1943)

Wnuk Karoliny Kremer i Leonarda Nitscha, bakteriolog, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, a potem Warszawskiego, rektor Akademii Stomatologicznej w Warszawie, członek PAU. Jego prace naukowe dotyczyły głównie badań nad wścieklizną. Jest ceniony jako autor pierwszej nowoczesnej monografii w języku polskim na temat immunologii, serologii i szczepień ochronnych. Żoną uczonego była **Ludwika Kraskowska (1889–1989)**, rzeźbiarka, profesor ASP w Warszawie, twórczyni m.in. warszawskiego pomnika Syreny (1936–39).

„Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”,
1948, T. 19.

Na sąsiedniej stronie: zdjęcie rodzinne linii Karola Kremera (druga żona i dzieci), Kopffów (szwagier i jednocześnie teść Karola Kremera – Wiktor Kopff z żoną, dziećmi, zięciem i wnukiem) oraz Grabowskich (teść Karola Kremera – Ambroży Grabowski z synem), 1868. Zbiory TPSP

stoją od lewej:

Henryk Kopff
Piotr Burzyński
Ambroży Grabowski
Józef Kopff
Wiktor Kopff
Władysław Kopff

siedzą od lewej:

Jan Kremer
Emilia (z Kopffów) Burzyńska
Staś Burzyński
Józefa Kopff
Zygmunt Kremer
Maria Kremer

Stanisława Kremer
Kazimierz Grabowski
Leon Kopff
Juliusz Kopff

Podstawowa bibliografia

Henryk Struve, *Życie i prace Józefa Kremera*. Jako wstęp do jego dzieł, Warszawa 1881.

Hasła z *Polskiego Słownika Biograficznego*.

Józef Kremer (1806–1875), red. Jacek Maj, Kraków 2007 (tutaj zestawienie opracowań biograficznych i bibliograficznych, s. 15–16).

„*Krynica wiadomości*”. Korespondencja Józefa Kremera z lat 1834–1875, oprac. Zbigniew Sudolski, Kraków 2007.

Urszula Bęczkowska, *Karol Kremer i krakowski urząd budownictwa w latach 1837–1860*, Kraków 2010.

Józef Kremer, *Wybór pism estetycznych*, oprac. Ryszard Kasperowicz, Kraków 2011.

Spis ilustracji zamieszczonych na planszach pokazanych na wystawie

Drzewo genealogiczne Kremerów (zdjęcia, o ile poniżej nie wskazano inaczej, ze Zbiorów TPSP).
Teofil Żebrawski, [Plan Krakowa], Kraków 1886.

Kamienice Josepha i Marii Anny Kremerów przy Rynku Głównym (róg św. Jana), po 1860. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MNK (III-Fot./784).

„Ogród Kremerowski” i kamienice miejskie Kremerów zaznaczone na planie: Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko u.[nd] Kazimierz sammt Kawiory in Galizien Krakauer Kreis Bezirk Stadt Krakau, 1848, odbitka litograficzna z 1856, kolorowana. Zbiory ANK (Kataster galicyjski, sygn. 29/280/1152).

Józef Kremer. Fot. Walery Rzewuski. Zbiory TPSP.

Alexander Carse, *Uniwersytet Berliński* (ok. 1850).

Eduard Willmann, *Widok Heidelbergu* (ok. 1845).

Nicholas-Edward Gabé, *Rewolucja lipcowa w Paryżu* (1830).

Kamienica Józefa Kremera przy ul. Sławkowskiej 22.

Plan na wystawienie Reitschuli w Domu [...] Ordynata Mieroszewskiego własnym, 1826, ul. Sławkowska 22. Zbiory ANK (BM-12, Dz. I, 1, s. 269).

Pismo Józefa Kremera z prośbą o przedłużenie koncesji na utrzymywanie pensji młodzieży płci męskiej, 13 VI 1839 (kopia). Zbiory ANK (WMK XIV-123, s. 135).

Kasper Żelechowski, *Portret Józefa Kremera* (1924), Zbiory MUJ.

Sukiennice przed renowacją (widok od płn.-wsch. i od pd.). Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MHMK (Fs/106/IX) i BJ (Zbiory Graficzne, I. F. 7311)

Ółtarz Mariacki przed restauracją, rycina, Wg Ambroży Grabowski, *Kraków i jego okolice*, Kraków 1866.

Bazylika św. Marka w Wenecji. Wg Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 1, Warszawa 1878, s. 161.

Koloseum. Wg Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 5, cz. 1, Wilno 1863, s. 246.

Plac na Kapitolu. Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 5, cz. 1, Wilno 1863, s. 54.

Jan Styfi, *Portret Józefa Kremera*. Zbiory BN.

Portret Karola Kremera, „Tygodnik Ilustrowany”, 1864, nr 263.

Karol Balicki, kościół franciszkanów po pożarze (widok od pñ.-zach.), 1850, rycina. Wg Walerian Kalinka, *Historia pożaru miasta Krakowa*, Kraków 1850.

Bogumił Gąsiorowski, widok spalonego kościoła franciszkanów od zach., 1850, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 538).

Bogumił Gąsiorowski, prezbiterium spalonego kościoła franciszkanów, 1850, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 539).

Bogumił Gąsiorowski, pñd. ramię transeptu spalonego kościoła franciszkanów, 1850, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 541).

Antoni Płonczyński, kościół dominikanów po pożarze, widok od pñd.-zach., 1850, rysunek. Zbiory MHMK (853/VIII).

Bogumił Gąsiorowski, wnętrze spalonego kościoła dominikanów, widok z prezbiterium ku wejściu głównemu, 1850-53, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 854).

Antoni Płonczyński, klinika uniwersytecka przy ul. Kopernika 7 po rozbudowie „kremerowskiej”, widok od pñ.-wsch., ok. 1846, rycina. Wg Stanisław Małachowski-Łempicki, *Dzieje Wolnego Mularstwa w Krakowie 1755-1822*, Kraków 1929.

Władysław Brodowicz, sala chorych mężczyzn i chorych kobiet w klinice uniwersyteckiej, 1851, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 236 i 239).

Jan Kanty Wojnarowski, sala wykładowa i gabinet prof. Brodowicza w klinice uniwersyteckiej, 1850, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 241 i 235).

Karol Kremer, Tomasz Majewski, teatr przy pl. Szczepańskim, widok na elewację pñ. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MHMK (2944/K).

Karol Kremer, Tomasz Majewski, *Plan odbudowania Teatru Rządowego* [przy pl. Szczepańskim], rzut parteru, 1841. Zbiory ANK (ABM, Teatr Stary g).

Karol Kremer, kościół w Mukarowie na Podolu, proj. 1857. Fot. Urszula Bęczkowska.

Antoni Stacherski (pod kierunkiem Karola Kremera), kościół w Rzepienniku Biskupim, 1855-64. Fot. Urszula Bęczkowska.

Józef Brodowski, Barbakan przez restauracją (widok od pñ.-wsch.), 1820, rysunek. Zbiory MHMK (160/VIII).

Karol Kremer, projekt restauracji Barbakanu (widok od pñd.), 1840. Zbiory ANK (Teki Grabowskiego, E-33, ryc. 321).

Józef Brodowski, Collegium Maius przed restauracją, widoki: elewacji zewnętrznej od strony ul. Jagiellońskiej i dziedzińca, 1836, rysunek. Zbiory MHMK (108/VIII; 110/VIII/2).

Stanisław Eliasz, widok elewacji zewnętrznych Collegium Maius po restauracji Karola Kremera. Wg *Uroczysty adres Rady Miasta Krakowa z 1881 r. dla Józefa Majera z okazji jubileuszu 50-lecia pracy naukowej*, akwarela. Zbiory BN PAU i PAN.

Collegium Maius po restauracji Karola Kremera, widok na dziedziniec. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MUJ (nr 04 dr).

Collegium Maius po restauracji Karola Kremera, przejście z Sali Communae do Sali Nowej. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory MHMK (2203/K).

Collegium Maius po restauracji Karola Kremera, wewnątrz Sali Obiedzińskiego. Fot. Ignacy Krieger. Zbiory ANK (Zb. Ikonogr., AV/1001).

T. Majewski, rysunek inwentaryzacyjny wschodniej części kolegium po restauracji, 1850, w zbiorach ANK (Plany budynków UJ 23-13).

Portret Aleksandra Kremera, fotografia. Zbiory TPSP.

Panorama Kamieńca Podolskiego (2. poł. XIX w.). Zbiory BN.

„Przegląd Lekarski” 1866, nr 6, 51, 1867, nr 10 (strony tytułowe). Zbiory BJ.

Zdjęcie rodzinne Kremerów (linia Karola Kremera - druga żona z dziećmi), Kopffów (szwagier, a jednocześnie teść Karola Kremera - Wiktotr Kopff z żoną, dziećmi, zięciem i wnukiem) oraz Grabowskich (teść Karola Kremera – Ambroży Grabowski z synem), 1868. Zbiory TPSP.

Portret Ambrożego Grabowskiego, fotografia. Zbiory TPSP.

Teki Grabowskiego. Fot. Mariusz Paluch. Zbiory ANK.

Portret Wiktora Kopffa, fotografia. Zbiory BN PAU i PAN.

Portret Karola Estreichera, fotografia. Zbiory BN PAU i PAN.

Leon Wyczółkowski, *Karol Estreicher w łożu teatralnej na premierze „Wesela”* Wyspiańskiego (1905). Zbiory MUJ

Portret Lucjana Rydla st., fotografia. Zbiory TPSP.

Kazimierz Sichulski, karykatura Lucjana Rydla mł. (1904). Zbiory ML

Lucjan Rydel mł. z rodziną (ok. 1910), fotografia. Zbiory BN

Portret Filipa Pokutyńskiego, fotografia. Zbiory PSB.

Filip Pokutyński, kościół misjonarzy św. Wincentego à Paulo, 1875-77, ul. św. Filipa 19. Fot. Mariusz Paluch.

Filip Pokutyński, gmach PAU (Towarzystwa Naukowego Krakowskiego), 1857-66, ul. Sławkowska 17. Fot. Mariusz Paluch.

Filip Pokutyński, Willa w Piekarach, Kraków 1865. Zbiory BJ (34462 V Mag. Graf.).

Portret Stanisława Smolki, fotografia. Zbiory TPSP.

Portret Edwarda Stehlika. Wg „Biesiada Literacka” 1889, nr 18.

Ołtarz w Ślaboszowie, 1860, fotografia. Zbiory IHS.

Ołtarz w Sulisławicach, 1873. Wg „Biesiada Literacka” 1888, nr 40.

Płyta nagrobna księcia Władysława odrestaurowana po pożarze 1850 r. przez Edwarda Stehlika (prezbiterium kościoła franciszkanów w Krakowie), fotografia. Zbiory MHMK (2210/K).

Płyta nagrobna prowincjała Marcina odrestaurowana po pożarze 1850 r. przez Edwarda Stehlika (prezbiterium kościoła franciszkanów w Krakowie), fotografia. Zbiory MHMK (2211/K).

Jan Kanty Wojnarowski, płyta nagrobna księcia Leszka Czarnego (krakowski kościół dominikanów) zniszczona podczas pożaru w r. 1850, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 775).

Płyta nagrobna księcia Leszka Czarnego odkuta na nowo przez Edwarda Stehlika, 1857, fotografia. Zbiory ADK.

Edward i Zygmunt Stehlikowie, ołtarz główny w kościele franciszkanów w Krakowie, 1859-61, fotografia. Zbiory MHMK (1894/K).

Portret Stanisława Domańskiego, fotografia. Zbiory TPSP.

Portret Antoniny Domańskiej, fotografia. Zbiory TPSP.

Scena z filmu *Historia żółtej cizemki* (1961). Na zdjęciu: Marek Kondrat (Wawrzus), Gustaw Holoubek (Wit Stwosz). Zbiory FN.

Portret Leonarda Nitscha, fotografia. Zbiory TPSP.

Portret Maksymiliana Nitscha, fotografia. Zbiory TPSP.

Portret Kazimierza Nitscha, fotografia. Zbiory BN PAN i PAU.

Portret Romana Nitscha. Wg „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 19, 1948.

Leonard Nitsch, para srebrnych solniczek z łyżeczkami, 1858, fotografia. Zbiory MNK (IV-Z-2540/1-4).

Leonard Nitsch, srebrny świecznik, 1865, fotografia. Zbiory MNK (IV-Z-2657).

Maksymilian Nitsch, dom własny, 1871, ul. Karmelicka 36. Fot. Mariusz Paluch.

Maksymilian Nitsch, pałac Czarkowskich, 1878, ul. Straszewskiego 21.

Maksymilian Nitsch, kamienica Adama Trembeckiego (tzw. dom Pod Głowami), 1889, ul. Długa 5.

Wykaz obiektów pokazanych na wystawie

Rękopisy, rysunki, projekty architektoniczne, obrazy

Florian Cynk, portret Józefa Kremera. Zbiory Rydlówki.

Korespondencja Józefa Kremera. Zbiory AZKM.

Königliche Hals-Zierde einer Gottliebenden Seelen, Das ist: Andächtige Morgen-, Abends-, Mef-, Beicht- und Communion-Gebether, Prag 1762. Zbiory BJ (rkps 3719 I).

Notatki Józefa Kremera z wykładów Hegla. Zbiory BN PAU i PAN (sygn. 2393).

Album korespondencji Józefa Kremera. Zbiory BN PAU i PAN (sygn. 9261).

Świadcstwo studiów Józefa Kremera na Uniwersytecie w Heidelbergu (1829). Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 26).

Dyplom członka TNK (1837). Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 30).

Koperta listu do Józefa Kremera. Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 31).

Dyplom dla Józefa Kremera od cesarza Franciszka Józefa I (1873). Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 114).

Kwity zapłaty dla Jana Matejki za rysunki do *Podróży do Włoch*. Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 178v–179r).

Wykaz hipoteczny dotyczący domu Józefa Kremera. Zbiory BJ (rkps 9945 IV, k. 61).

Kwit za czyszczenie kominów (1875). Zbiory BJ (rkps 9945 IV, k. 75).

Księga rachunkowa Kremerów w Krakowie przy ul. Sławkowskiej (1868–75). Zbiory BJ (rkps 9946 IV).

Józef Kremer, *Wstęp historyczny do logiki* (1850). Zbiory BJ (rkps 9955 II, k. 23v–24r).

Józef Kremer, *Historia sztuki greckiej* (1856). Zbiory BJ (rkps 9958 II, k. 11v–12r).

Józef Kremer, materiały do wykładów w Szkole Sztuk Pięknych (1866–75). Zbiory BJ (rkps 9960 II, k. 49v–50r).

Niemieckie tłumaczenie *Listów z Krakowa* Józefa Kremera (2. poł. XIX w.). Zbiory BJ (rkps 9964 III, k. 192–193).

Józef Kremer, *Podróż do Włoch* (1842–43). Zbiory BJ (rkps 9965 IV, k. 76–77).

Józef Kremer, *Podróż do Włoch* (1852–54). Zbiory BJ (rkps 9966 II, k. 96v–97r).

Józef Kremer, notatki filozoficzne (1867). Zbiory BJ (rkps 9981 IV, k. 2–5).

Józef Kremer, programy wykładów w Szkole Sztuk Pięknych w języku polskim i niemieckim (1850–74). Zbiory BJ (rkps 9981 IV, k. 184, 210).

Zeszyt do geografii braci Kremerów. Zbiory BJ (rkps 9982 II, k. 48v–49r).

Józef Kremer, *Plan wedle którego podpisany pensję swoją urządzać zamysła*, 5 IX 1843 (kopia), Zbiory ANK (WMK XIV-124, s. 403).

Nominacja Karola Kremera na Adiunkta Honorowego przy Urzędzie Budownictwa, 15 II 1838. Zbiory TPSP – Archiwum Estreicherów.

Nominacja Karola Kremera na Tymczasowego Budowniczego Akademickiego, 27 VIII 1838. Zbiory TPSP – Archiwum Estreicherów.

Nominacja Karola Kremera na Zastępczego dyrektora Oddziału Budownictwa, 17 XII 1841. Zbiory TPSP – Archiwum Estreicherów.

Pismo Karola Kremera dotyczące restauracji Collegium Maius, 30 III 1841. Zbiory AUJ (S I 229).

List Karola Kremera do brata Aleksandra, w którym relacjonuje bieżące prace i przyszłe plany kierowanego przez siebie urzędu budowlanego, 20 III 1859. Zbiory BJ (rkps 7848 IV, k. 17–18).

Protokoły Rady przy Konsystorzu biskupim do odbudowania zgorzałych w Krakowie kościołów, 1850. Zbiory BJ (rkps Przyb 25/77).

Karol Kremer, *Mysł na pomalowanie podpory w dziedzińcu Kollegium Jagiellońskiego* (kopia). Zbiory ANK (Plany Budynków UJ 47-1).

Karol Kremer, projekt przezroczy kamiennych do przejść pomiędzy salami wschodniego skrzydła Collegium Maius, 1841 (kopia). Zbiory ANK (Plany Budynków UJ 36).

Karol Kremer, niezrealizowany projekt restauracji Pałacu Wielopolskich, 1845 (kopia). Zbiory ANK (ABM, Plany Architektoniczne, Magistrat 17, pl. 1 i 2).

Cesarstwo Chińskie. Dalszy ciąg »Wspomnień z podróży po Tartary i Tybecie« przez byłego misjonarza apostołskiego Księdza Hinka, t. 1–2, tłum. Aleksander Kremer. Zbiory TPSP – Archiwum Estreicherów.

Edward Stehlik, niezrealizowany projekt zachodniego okna do kościoła franciszkanów, 1854 (kopia). Zbiory ANK (Zbiór Ikonograficzny, B-III-440).

Edward Stehlik, okno dwudzielne z motywem rozety z zespołu projektów restauracji okien katedry na Wawelu, ok. 1860 (kopia). Zbiory MNK (III-r.a. 8241).

Druki

Józef Kremer, *Rys fenomenologii ducha*, Kraków 1837, BJ sygn. 55006 II.

Józef Kremer, *Dzieła*, t. 1–12, Warszawa 1877–79, BJ sygn. 85126 II.

Henryk Struve, *Życie i prace Józefa Kremera. Jako wstęp do jego dzieł*, Warszawa 1881, BJ sygn. 85126 II.

Józef Kremer, *Listy z Krakowa*, t. 1, Kraków 1843, BJ sygn. 2803 I.

Józef Kremer, *Wykład systematyczny filozofii obejmujący wszystkie jej części w zarysie*, t. 1, Kraków 1849, BJ sygn. 54813–54814 II.

Dom Kremerów przy Łobzowskiej, akwarela. Zbiory BJ (Zbiory Graficzne, IR 341).

Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 1, Wilno 1859, BJ sygn. 861715 II.

Józef Kremer, *O tryptyku z wystawy archeologicznej krakowskiej i kilka z tego powodu uwag nad architekturą i rzeźbą gotyckiego stylu*, Wilno 1860, BJ sygn. 851849 II.

Józef Kremer, *Kraków wobec Polski i Sukiennice jego oraz słowo o Bramie Floriańskiej*, Kraków 1870, BJ sygn. 2410 I.

Józef Kremer, *O zadaniu młodzieży polskiej kształcącej się na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków 1871, BJ sygn. 841432 II.

Stanisław Brzozowski, *Józef Kremer jako pisarz, filozof i estetyk*, Warszawa 1902, BJ sygn. 89801 I 58.

- Stanisław Brzozowski, *Józefa Kremera poglądy na sztukę i jej historię*, Warszawa 1903, BJ sygn. 725180 I.
- „Krynica wiadomości”. *Korespondencja Józefa Kremera z lat 1834–75*, oprac. Zbigniew Sudolski, Kraków 2007, BJ sygn. A 592312 II.
- Urszula Bęczkowska, *Karol Kremer i krakowski urząd budownictwa w latach 1837–1860*, Kraków 2010, BJ sygn. A 663642 II.
- Józef Kremer (1806 –1875)*, red. Jacek Maj, Kraków 2007, BJ sygn. B 448413 II.
- Lech Stachurski, *W kręgu estetyki Józefa Kremera*, Warszawa 2012, BJ sygn. B 560147 I.
- Józef Kremer, *Wybór pism estetycznych*, oprac. Ryszard Kasperowicz, Kraków 2011, BJ sygn. B 531624.
- Karol Kremer, *Methodus graphica inveniendi splendidi in superficie sphaerae*, Kraków 1835, BJ sygn. 49300 II.
- Karol Kremer, *Niektóre uwagi o ważności zabytków sztuk pięknych na naszej ziemi*, Kraków 1849, BJ sygn. 3988 II.
- Karol Kremer, *Wiadomości o ratuszu krakowskim*, Kraków 1852, BJ sygn. 226510 II.
- Aleksander Kremer, *Rasorii doctrinae principia*, Cracoviae 1837, BJ sygn. 42840 II.
- Aleksander Kremer, *O zastosowaniu słuchu do rozpoznawania chorób*, Kraków 1841, BJ sygn. 50078 II.
- Aleksander Kremer, *Materyały do topografii lekarskiej higieny Podola*, Warszawa 1865, BJ sygn. 55918 II.
- Aleksander Kremer, *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich*, Kraków 1870, BJ sygn. 21005 II.
- Aleksander Kremer, *Rozmaitości lekarskie*, Petersburg 1862, BJ sygn. 53971 II.
- Aleksander Kremer, *Żyoty przyrodników krajowych [Antoni Andrzejewski], „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej”*, 1868, BJ sygn. RARA 22956 II 123.
- Fryderyk Kazimierz Skobel, Aleksander Kremer, *Słownik łacińsko-polski wyrazów lekarskich*, Kraków 1868, BJ sygn. 21099 II.
- Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, oprac. Stanisław Janikowski, Józef, Oettinger, Aleksander Kremer, Józef Majer, Kraków 1881, BJ sygn. 871821 II.
- Évariste Huc, *Wspomnienia po Tartarii, Tybecie i Chinach w latach 1844, 1845 i 1846 odbytej*, tłum. Aleksander Kremer, Warszawa 1858, BJ sygn. 29760 II.
- Aleksander Kremer, *Zamordowanie rodziny z ośmiu członków złożonej przez jednego z nich. Przypadek sądowo-lekarski*, Kraków 1874, BJ sygn. 43335 I.
- Aleksander Kremer, *O znaczeniu drzew pod względem gospodarstwa krajowego i zdrowia publicznego*, Kraków 1872, BJ sygn. 44888 II.
- Karol Streicher, *Aleksander Kremer*, Lwów 1880, BJ sygn. 10057 I.
- Władysław Ściborowski, *Aleksander Kremer. Wspomnienie pośmiertne*, Kraków 1880, BJ sygn. 813963 II.
- Ambroży Grabowski, *Dawne zabytki miasta Krakowa*, Kraków 1850, BJ sygn. 514388 II.

- Ambroży Grabowski, *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okręgu*, Kraków 1822, BJ sygn. RARA 30074 I.
- Ambroży Grabowski, *Kraków i jego okolice*, Kraków 1866, BJ sygn. 30073 II.
- Ambroży Grabowski, *Skarbniczka naszej archeologii*, Kraków 1845, BJ sygn. 844743 III.
- Ambroży Grabowski, *Starożytności historyczne Polskie*, Kraków 1840, t. 1, BJ sygn. 22948 II.
- Ambroży Grabowski, *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*, Kraków 1852, BJ sygn. 384545 III.
- Ambroży Grabowski, *Władysław IV król polski. Listy i inne pisma urzędowe*, Kraków 1845, BJ sygn. RARA 71575 I N.P.S. Spec.
- Wiktor Kopff, *Krótki zarys organizacji sądownictwa cywilnego we Francji i urzędzenia trybunałów paryskich*, Kraków 1835, BJ sygn. 11312 II.
- Wiktor Kopff, Julian Dunajewski, *Zarys organizacji władz administracyjnych dla Galicji: projekt*, Kraków 1871, BJ sygn. 576843 II.
- Karol Estreicher [st.], *Bibliografia polska*, Kraków 1870–1908 (wybrane tomy), BJ sygn. 519011 III
- Karol Estreicher [st.], *Günter Zainer i Świętopęk Fiol: rozprawa napisana w celu uzyskania stopnia doktora filozofii*, Kraków 1867, BJ sygn. RARA 748000 II.
- Karol Estreicher [st.], *Okruchy wierszowane*, Kraków 1928, BJ sygn. 334387 III.
- Lucjan Rydel, *Poezye*, t. 1, Warszawa 1899, BJ sygn. B 255102 I 1.
- Lucjan Rydel, *Utwory dramatyczne*, t. 1, Kraków 1902, BJ sygn. 687599 II 1.
- Lucjan Rydel, *Przewodnik ludowy po katedrze wawelskiej*, Kraków 1913, BJ sygn. 88992 II.
- Lucjan Rydel, *Z greckiego świata*, Warszawa 1910, BJ sygn. B 65030 I.
- Lucjan Rydel, *Dzieje Polski dla wszystkich*, Warszawa–Lublin–Łódź 1919, BJ sygn. 854293 II.
- Lucjan Rydel, *Zygmunt August*, cz. 1, Kraków 1913, BJ sygn. 87728 I.
- Lucjan Rydel, *Królowa Jadwiga*, Poznań 1910, BJ sygn. 854787 III.
- Lucjan Rydel [st.], *Badanie narządu wzrokowego w celu rozpoznawania jego chorób. Wykłady kliniczne*, Kraków 1883, BJ sygn. 47169 II.
- Lucjan Rydel [st.], *Mowa Dra Lucjana Rydla Rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego miana podczas immatrykulacji uczniów dnia 6 grudnia 1881 r.*, Kraków 1885, BJ sygn. 221906 I.
- Filip Pokutyński, *Nagrobek Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta w Kaplicy Zygmuntowskiej [w:] „Kościoły krakowskie”*, 1864, zeszyt 2, tabl. IV, BJ sygn. 34470 V Mag. Graf.
- Filip Pokutyński, *Jak zapatrywać się należy na kierunek dzisiejszej architektury: zarys osnuty na podstawie historii sztuki*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” 1869, t. XXXVIII (15), BJ sygn. 3925 II.
- Stanisław Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1881, BJ sygn. 177959 II.
- Stanisław Smolka, *Poczet królów polskich* [tekst objaśniający dzieło Matejki], Wiedeń 1890–93, BJ sygn.

34248 IV Mag. Graf.

Edward Stehlik, *Kilka uwag obecnej budowy kościoła Św. Trójcy w Krakowie dotyczących*, Kraków 1864, BJ sygn. 814967 II.

Edward Stehlik, *W sprawie wielkiego ołtarza w Katedrze na Wawelu*, Kraków 1887, BJ sygn. RARA 553889 II.

Antonina Domańska, *Historia żółtej ciżemki*, Poznań 1913, BJ RARA sygn. 88436 I.

Antonina Domańska, *Paziowie króla Zygmunta*, Warszawa 1960, BJ sygn. 535743 II.

Antonina Domańska, *Przy kominku*, Warszawa 1958, BJ sygn. 386693 II.

Antonina Domańska, *Trzaska i zbroja. Hanusia Wierzyńkówna. Dwie opowieści z czasów Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1961, BJ sygn. 283058 II 13.

Antonina Domańska, *Krysia Bezimienna. Opowiadanie z czasów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego*, Poznań 1931, BJ sygn. B 530432 I.

Stanisław Domański, *Choroby mózgu*, Kraków 1903, BJ sygn. 117005 II.

Stanisław Domański, *Nerwica urazowa – jej rozpoznanie i leczenie*, Kraków 1912, BJ sygn. 87182 II.

Stanisław Domański, *W sprawie budowy chłodni w krakowskiej rzeźni miejskiej*, BJ sygn. 88748 III.

Stanisław Domański, *Zdanie sprawy i wnioski w przedmiocie budowy Wodociągu Regulickiego*, Kraków 1899, BJ sygn. 58634 III.

Stanisław Domański, *Sprawa wodociągowa krakowska*, Kraków 1887, BJ sygn. 770746 I.

Stanisław Domański, *Reformy sanitarne w Krakowie i ich znaczenie*, Kraków 1884, BJ sygn. 44573 II.

Kazimierz Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, Kraków 1939, BJ sygn. 122136 II.

Kazimierz Nitsch, *Mowa ludu polskiego z mapą*, Kraków 1911, BJ sygn. 385144 I.

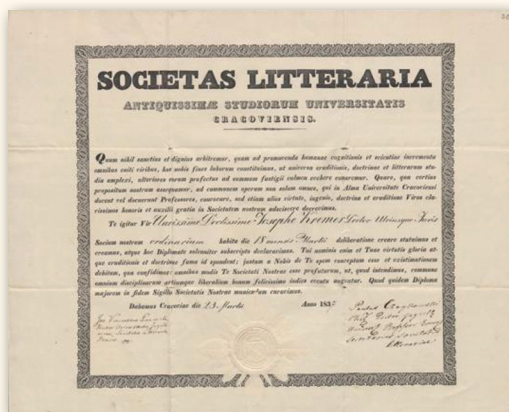
Kazimierz Nitsch, *Pisownia polska: przepisy, słownik: według uchwał Komitetu Ortograficznego Polskiej Akademii Umiejętności z roku 1936*, Lwów–Warszawa 1936, BJ sygn. 218534 II.

Kazimierz Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Lwów 1929, BJ sygn. 96540 II.

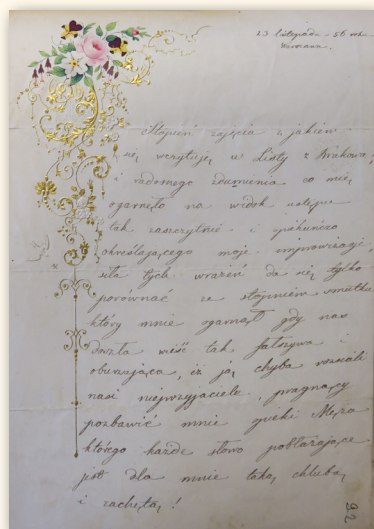
Roman Nitsch, *Bakteriologia*, Warszawa 1925, t. 2, BJ sygn. 92755 II.

Roman Nitsch, *Doświadczenia z jadem laboratoryjnym wścieklizny*, Kraków 1904, cz. I, BJ sygn. 220956 III.

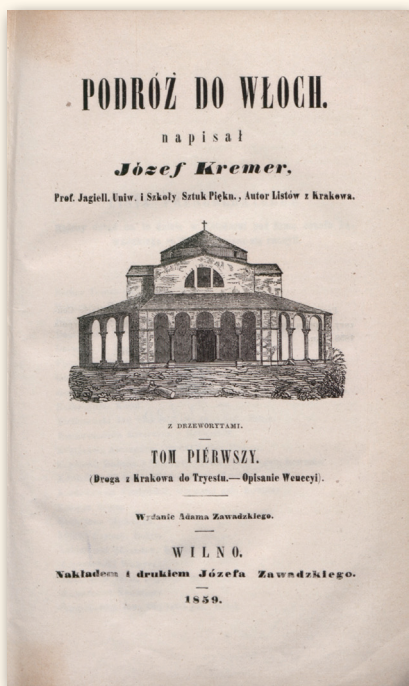
Roman Nitsch, *Szczepionki i surowice*, Warszawa 1921, t. 1, BJ sygn. 242246 II.

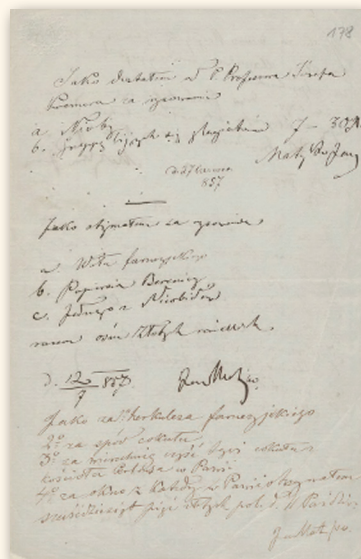
Dyplom Józefa Kremera - członka czynnego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1837). Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 30).

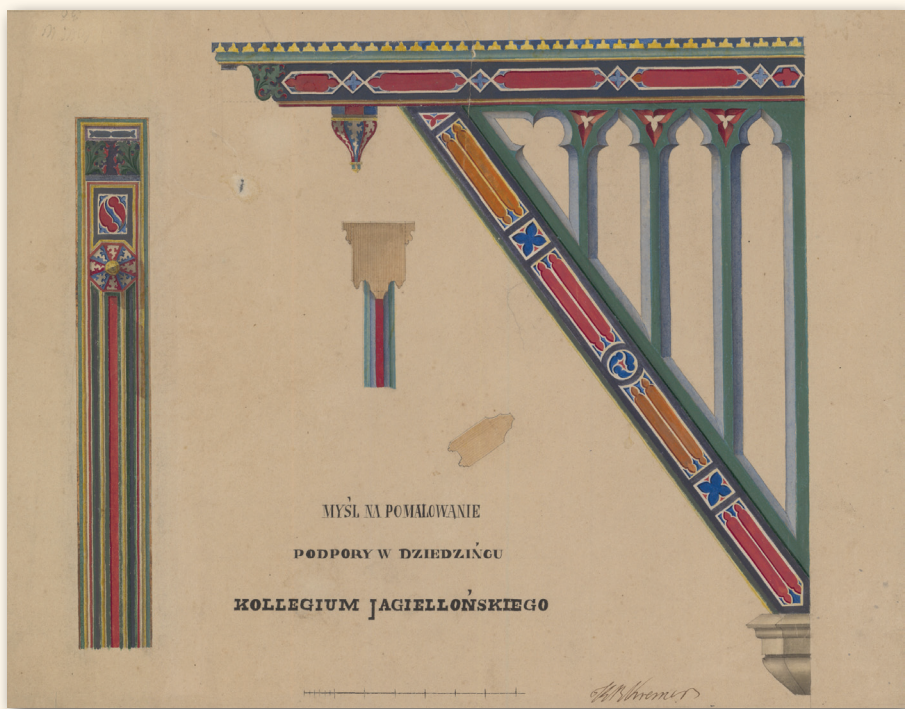
List Jadwigi Łuszczewskiej „Deotymy” do Józefa Kremera (1856). Zbiory AZKM

Józef Kremer, *Podróż do Włoch*, t. 1, Wilno 1859, BJ sygn. 861715 II

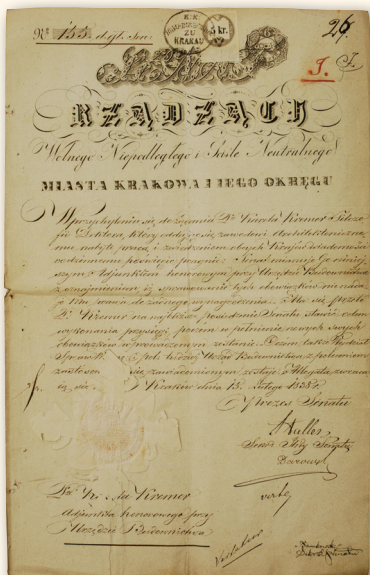
Pokwitowanie zapłaty za rysunki do *Podróży do Włoch* wystawione przez Jana Matejkę (1857). Zbiory BJ (rkps 9944 IV, k. 178).

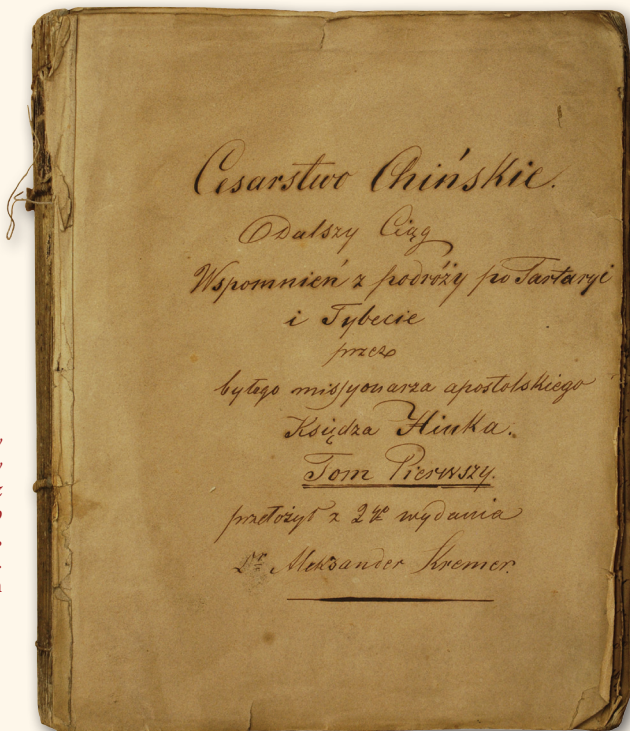
Karol Kremer, *Myśl na pomalowanie podpory w dziedzińcu Kollegium Jagiellońskiego*.
 Zbiory ANK (Plany Budynków UJ 47-1).

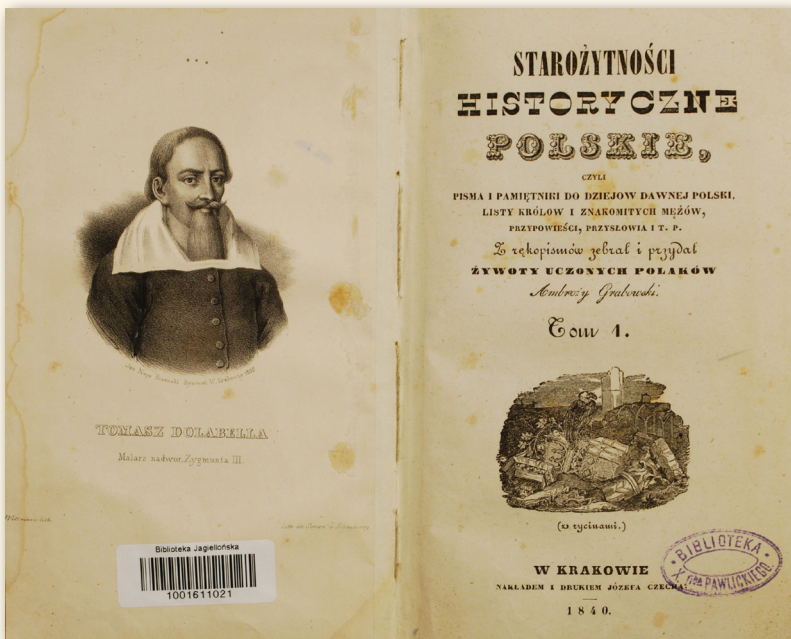
Karol Kremer, *niezrealizowany projekt restauracji Pałacu Wielopolskich*, 1845.
 Zbiory ANK (ABM, Plany Architektoniczne, Magistrat 17, pl. 1).

Nominacja Karola Kremera na Adiunkta Honorowego przy Urzędzie Budownictwa, 15 II 1838.
Zbiory TPSP – Archiwum Estreicherów.

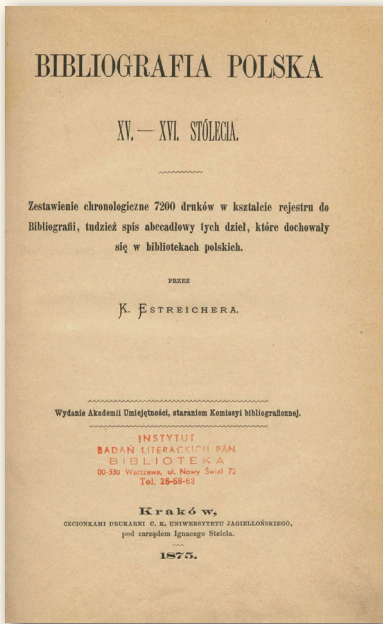
Cesarstwo Chińskie. Dalszy ciąg »Wspomnień z podróży po Tartary i Tybecie« przez byłego misjonarza apostolskiego Księdza Hinka, t. 1-2, tłum. Aleksander Kremer. Zbiory TPSP - Archiwum Estreicherów.

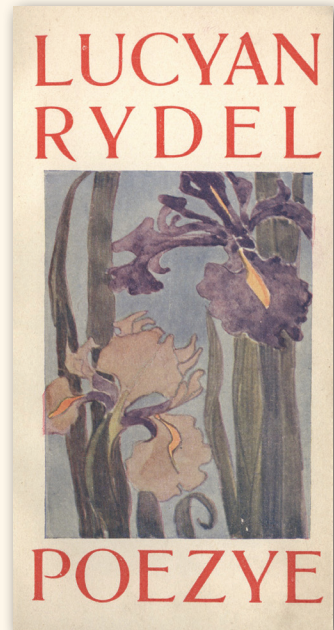
Ambroży Grabowski, *Starożytności historyczne Polskie*, Kraków 1840, t. 1, BJ sygn. 22948 II

Edward Stehlik, niezrealizowany projekt zachodniego okna do kościoła franciszkanów, 1854.
Zbiory ANK (Zbiór Ikonograficzny, B-III-440).

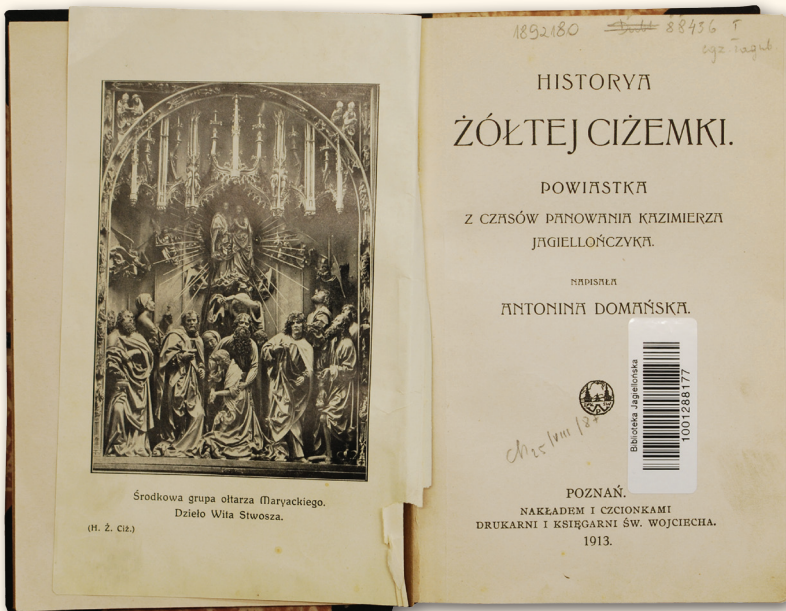
Karol Estreicher [st.], *Bibliografia polska*, Kraków 1870–1908, BJ sygn. 519011 III

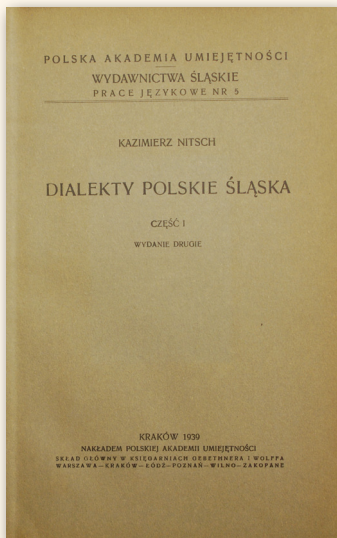
Lucjan Rydel, *Poezye*, t. 1, Warszawa 1899, BJ sygn. B 255102 I

Stanisław Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1881, BJ sygn. 177959 II

Antonina Domańska, *Historia żółtej ciżemki*, Poznań 1913, BJ RARA sygn. 88436 I

Kazimierz Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, Kraków 1939, BJ sygn. 122136 II

Marta Kremer, *Autoportret* (1992).
Zbiory autorki